



եղած գիտէ, ուստի Տարկուս բոլոր արդիւնքն ահար կ'ընծայէ, վասն զի չէ տեսած որ էմինի գործըր զեռ. Հրատարակուած՝ արդէն Միխիթարեանց պարբերական թերթեր մի եւ նոյն ժամանակ այն նիւթով կը զբաղէին. Վենետիկը Բազմալիզը հրատարակելով Հ. Ալեքանեան Վարդապետին յօդուածները եւ Վիեննայի Եւրոպան՝ Հ. Գաթթըր-ճեան Վարդապետին գրածները. Այս վերջնոյս Մատենադարձութեան պատմութիւնը, զոր Ֆելթեր կը յիշատակէ՝ բայց ապահովապէս առանց տեսած ըլլալու՝ Եւրոպա լրագրի մէջ լայ տեսած, յօդուածներուն առանձին տեսարկով հրատարակութիւնն է. — Ֆելթերը այս իրեն ծանօթ գործերն յառաջ բերելէն ետեւ. սա Տաճեռն յանելուածը կ'ընէ՝ թէ իրենը կատարելութեան յաւակնութիւն չունի:

Որովհետեւ Հայոց հին երգերն ու վէպերը մեզի հասցընողը զրեթէ միայն Մովսիսի խորեանացւոյ անուամբ ծանօթ Հայոց Պատմութիւնն է, բնականապէս Ֆելթերը այս գործքին վրայ խօսելով կը սկսի. Պատմական հարուստ մատենագրութեան մէջն, կ'ընէ գերմանացի գիտնականը, որուն վրայ իրեամբ կրնայ պարծիլ հայ ազգը, թէ Հայոց եւ թէ Եւրոպական գիտնող ամենէն աւելի մտադրութիւնը դրաւել ի սկզբանէ եղած է Մովսիսի խորեանացւոյ Պատմութիւնը. Այս գիրքն որ Հայոց պատմութիւնը կ'աւանդէ հնագոյնէ ժամանակներէ մինչեւ. Արտաշէս. Կ՝ վերին արշակունի թագաւորը, մէջն եղած յայտարարութեանց նայելու ըլլանք՝ Ե. դարուն մէջ ապրած Մովսիսի խորեանացւոյն գործն ըլլայ պիտի: Թէ այն դարուն մէջ ի հայտ Մովսէս խորեանցի անուամբ երեւելի մատենագիր մը կ'սպորէ՝ աներգայելի է, կ'ընէ Ֆելթերը, որովհետեւ Ե. դարուն վերջըն ապրող Ղազար փարպեցի պատմագիրը կը վկայէ իւր առ. Վահան Մամիկոնեան զբաժ թղթովն մէջ, զանի՝ «Երանելի Փիլիսոփոս Մովսէս, ի մարմնի երկնային զօրաց քաղաքակից, եւ անոր գիրքերը՝ «Լուսաւորիչ եւ տղիտահալած զրեան» անուանելով: Իսկայց կ'աւելցնէ գերմանացին թէ այն Մովսէսն Հայոց պատմութիւնը գրած չի կրնար ըլլալ. ներքին պատճառներ կը ստիպեն ընդունելու թէ այն գործն ամենին կանոնի՝ Չ. դարուն մէջ եւ հաւանականաբար Ե. դարուն վերջըն կամ Ը. դարուն սկիզբները գրուած ըլլայ, ինչպէս համոզել փութաւորով ցուցցած է Կարեբի:<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Ֆելթերը Հայոց վերին արշակունին Արտաշէս Չորրորդ կ'անուանէ անընդուն միայն արաբներն պատմագրաց հեանեւելով եւ գտնելով այսպէս՝ Արտաշէս Ե. Անտիոքոսն մինչն տարին 189—159 Վ. Բ. Արտաշէս Բ. Մենին Տիգրանայ թ' իսկ Արտաշատայ որդին 34—21 Վ. Բ. Արտաշէս Գ. (Ճեռնե) Տիգրեբոս կոչսեր տանըր 16—34 Վ. Բ. Արտաշէս Դ. (Արտաշէր) յետին արշակունի թա. դարս 422—428 Վ. Բ. Բայց եթէ Մենին Տիգրանայ Արտաշէս հայրը պատմական անձ մը չուզի համարել, պատմաւ. ունիք Արտաշէս Գ. են ետքն ուրիշ Արտաշէս մ'աւ. Ներսէս կոչսեր ժամանակը զինչու, որուն վրայ յետոյ իր Խաթըր: Ան տան վերին արշակունի թ' ապարկը կ'ըլլայ Արտաշէս Ե. 2) Ղազար փարպեցի թու զի առ Վահան Մամիկոնեան 3) Երազմէն Արեւըր Մովսիսի խորեանացւոյ, Վիեննի Միխիթ. 1893:

Գործոյն այս սուտանունն նկարագրելը միայն, կը յաւելու Ֆելթեր, բաւական է անոր արժանա-հաւատութիւնը տարաբնուական բնելու, որովհետեւ զգրքին մէջ Հեղինակին իւր անձնական հանդիպումաց վրայ ապին անդին տուած տեղեկութիւնները պէտք են զուտ կեդիք համարուիլ. Առաջին զգրքին գլուխն հեղինակը իւր զինք Մովսէս խորեանցի կ'ընուանէ եւ առաջինն զէնքով խօսելով իրեն համար կը պատմէ թէ Աշտիշատու ժողովքէն Ետըր (432) Մենին Սահակայ Կաթողիկոսի եւ Մարտապոյ յանձնարարութեանն ուսումնական մեծ ուղեւորութիւն մ'ըրած է յունաբէնի մէջ հրահանգուելու համար. Այս ուղեւորութիւնը զինք նախ Եգիպտոս քաղաքը կը տանի, որուն զիւանին մէջ հետազոտութիւններ կ'ընէ, անկէ Պաղեստին եւ վերջապէս Եգիպտոս կ'անցնի, ուր ուսում ի «նոր Պլատոնէն», իւր վարդապետեան «որում ոչ արժան գայր աշակերտ» կ'ընէ Եգիպտոսէն Հռոմ, Աթէնք, Բիւղանդիոն յայց կ'ելլէ, եւ հայրենիքը դառնալով՝ զՍահակ եւ զՄեծարդ կենդանի չի գտներ: (Գլ. 68.) Ուղեւորութեանը վրայ տուած տեղեկութեանց ալ զի զարնող անուրուիթիւնը պիտիք ընշանակել՝ ոչ իւրաքանչիւր քաղքին մէջ անցուցած ժամանակն եւ ոչ աղեքանդութեան մեծ վարդապետին անուրը անշուշտ գործոյն սուտանունն ծագմանն յառաջ կու գայ:<sup>2</sup> Արժանահաւատութեանը նկատմամբ տարակիցը բոլորովին կ'արգաւորանայ, կ'ընէ Ֆելթերը, երբ կարծուած Մովսի. խորեանացւոյ Պատմութիւնն համեմատենք այն յուրեղուն հեռ գործըր մեծա մասամբ դիպաց ժամանակակից յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրները Հայոց վրայ իւր տան: Հաս յայտնի երեւն կ'ելլէ թէ Մովսի. խորեանցին — անծանօթ հեղինակին միանգամ ընդ միշտ այս փոխառեալ անուամբ նշանակուի — Հայոց հնագոյն պատմութեան մինչեւ Գ. կամ Գ. դար Բրիտանական ետըր՝ անտեղեկ է ամենեւին: Իւր ազգին ամենամեծ զէպքերն ինչպէս պարթեական արշակունի Տրդատայ 66 Վ. Ներսէսն մեծ հանդիպութեանը Հայոց թագաւոր պատկիլը, կամ հայ արշակունի Պարթեամաւորին 114 Վ. Տրդատոսէն սպաննելը Մովսիսէն ամենեւին չեն յիշատակուի, եւ իւր պատմութեան յօրինուածոյն մէջ ալ չեն կրնար տեղաւորուիլ: Ասիկց կ'ըզգապարեն Ֆելթերը թէ Հայոց եւ ընդհանրապէս Արեւելքը քաղաքական պատմութեան նկատմամբ զգրքն մեծ արժէք մը չի կրնար տրուիլ:

Ֆելթերին յետին նոխարաւորութեան բուրբովին համաձիտ եղը. Նոյն իսկ Պատմութեան հեղինակը իր ծանօնայ իւր անկատարութիւնը եւ ի ջնատագովութիւն կը խստովանի՝ թէ առջեւ

<sup>2</sup> Այսիկաւոր ժողովքին դպրութիւնը որում Ֆելթերը ժամանակ ալ կը չէր, խորեանէն է. Մովսի. խորեանցի պարսիկ ժողովք մը չէ խորեանցի, այլ կ'ընէ միայն առաջին թ' արքանչայ համար թէ զանի զմեծ Վահակ եւ զՄեծարդ Անտիոքոս Տրդատը եւ մասամբ զինքութեան եւ զանուն ժողովքն Եգիպտոսը. Զանե ոչ Ե. դար. ուրիշ մատենագիր Անտիոքոսն ժողովք մ'առնալով եւ Այս ժողովքն առաջին անգամ Եովք. կ'ընողիկուն (Յ. արքէն) կ'ընանալով 3) Ֆելթերը Կարմար Կաթողիկոս թէ Եգիպտոս մասնաբաժան տարաբարութիւնը Մովսի կ'ընողիկոսն Արեւանդի գրի պատմութիւնէն փոխ առնուած է:

աղբիւր շունէր: Երբորդ զբերէի սիկզբը այսպէս կ'ըսէ. — Ո՛ւ Տախտուութիւնը եղեալ մերայ աշխարհիս, եւ ոչ ընդ ամենայն յառաջանաւ անցանկել ատակեալ սակի կարծու թեան ժամանակին, նաեւ ոչ մտեւ նազբութիւնը Դիոգորի հուպ առ մեզ են զի ի նմա պահելով զսին սնմանաց անցանկեաց ընդ բնութիւն մի մի ինչ ի մեկը մեռացէ ի բնութեանց եւ զի մեռեցեւ եւ որդեկ յիշուի մերայ շարժութիւնը, այլ որչափ լսան եւ իշխրութիւնը մեր բաւեցին պատմեցաք ստուգապէս ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչեւ ի վախճան սրբոյն Տրդատայ՝ յոյժ կանուխ եւ հեռի ժամանակը: Վասն որոյ մի զեղ այդպէս զարեւոյցեալ, զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւ եղեալ կամ զայնք ինչ հեռի՝ զբուցեցիք, այլ անակալ երբորդ առնելով զիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչեւ ի սպառել արշալույսնաց՝ (Գիրք Գ., ԳԼ. Ա.) Թեպէտ այս երբորդ զբերի մի այլ պատմական անճշտութիւններ ու սխալներ անպակաս են: — Սակայն այս անկատարութիւններ չի հետեւիր թէ Պատմութեան հեղեւնալը եւ դարուն Մովսէսը լէ. որովհետեւ կարելի է որ այն Մովսէս՝ որչափ որ ուրիշ կողմանէ իմաստուն եւ փիլիսոփայ ալ ըլլար, պատմական աղբիւրներ չունենալով՝ պատմական արժեք չունեցող Պատմութիւն մը յօրինէր, ինչպէս նաեւ կարելի էր որ Ձ. կամ էլ դարուն մէկը կատարեալ պատմական հմտութիւն ունենալով՝ արժեք ունեցող Պատմութիւն մը գրէր: Ֆէթթէր գործոյն հարազատութիւնը կամ էլ դարուն Մովսէսին ըլլալը կամ չըլլալը ոչ թէ ճշմարտագոյն ըլլալէն այլ ներքին յատկութիւններէ՝ լեզուէն եւ աղբիւրներէն միայն պէտք էր գտալ: Մեր ճանչցող շայտ Պատմութեան լեզուէ՝ ի բաց առեալ ընդօրինակել կամ փոխ առեալ կտորներն՝ է. դարուն լեզուն չէ, չկայ նոյն դարուն մէջ հեղինակ մը որ այն լեզուն գործածած ըլլայ, եւ ոչ փարպեցիք որ այնչափ կը դուռառէ զՄովսէս իմաստութեանը եւ լուսաւորիչ գրուածոցը համար, այս շայտը Պատմութեան լեզուին նմանելու հետեւնաւ եղած եւ, որ անշուշտ լինէ շատ կ'ըլլար եթէ անոր հեղինակն իւր գիտցած Մովսէսն եղած ըլլար, եւ կամ եթէ այն լեզուն եւ դարուն մէջ ի գործածութեան ըլլար: Անշուշտակի բանք՝ փարպեցոյն Մովսէսը կարելի է որ Ս. Գրքը թարգմանութեան գորակեց եղած ըլլայ, կարելի է որ Եւսեփորսի՝ Քրիստիկոնին եւ Կալիստէի ներսի Աղէքսանդրի պատմութեան թարգմանիչն ըլլայ, ինչպէս Կ'ուզուի, բայց ոչ հեղինակ իրեն անուամբը ծանօթ շայտը Պատմութեան, որուն լեզուն յալորդ գրաբերուն գրոյշմն ունի եւ յայտնապէս կը մատուցի ամէն անգամ որ ճարտարապետական թուի՝ կ'առնու: Աղբիւրներուն հետազոտութիւնն այս կարծիքը կ'արմարեցնէ: Ասով չենք փախեր կարելիութիւնը որ է. դարուն Մովսէսն շայտը պատմութիւն մը գրած ըլլայ, որուն վրայէն յետոյ էլ դարուն մէկի իւր քանց համեմատ ուրիշ մը շարադրելով, իրենը ընդհանրացած եւ բնագիրն Աղէքսանդրէ ըլլայ: Ճշիւն այդպէս՝ ինչպէս Մեծին Նշանապատիւր պատմութիւնը միայն Վեշտուեցոյն ձեռքէն ելածէն ծանօթ է մեզի, նախնական թարգմանութեան օրինակ մը չի գտնուիր: շայտը

կանխագոյն դարուց ներքին կենաց եւ թաւառարական կարգայն եւ նոյն իսկ Գողթան երգոց եւ սոփրութեանց մանրամասն ծանօթութիւնը գծուաւ: Եւ դարուն մէջ կրնանք ենթադրել, երբ ամեն բան կերպարանափոխ եղած էր. ուստի կը ստիպուինք ընդունիլ թէ այս յետին գրոյն ունի իւր առկեն հայ առաջնորդ մը:

Քայլ առ քայլ հետեւինք գերմանացոյն, սին որ շայտը պատմութեան իբրեւ քաղաքական պատմութիւն մեծ նշանակութիւն չունենան հաւատալէն ետեւ՝ կը յաւելու թէ Այստ ամենայնիւ լեզուն արդարացի է մեծ համարումն ու անշափ յարգը, զոր հայ ազգն իւր խորհրդացոյն կ'ընծայէ. որովհետեւ Մովսէսին Պատմութիւնը՝ ոչ միայն շայտը՝ այլ ընդհանրապէս հնդկի գերմանական զբաղանդութեան մէջ անհասարակ անդի մը կը բռնէ՝ Արեւելքին հնագոյն կարգաւորեալ զուցապատումն ըլլալով: Մովսէս խորհրդացի, կ'ըսէ, իւր ժողովրդեան բերանը կենդանի մնացած զղոյցներն ու երգերն հետապրած եւ այս անգիր գրականութեան հարստաւ նիւթովն յօրինած է շայտը հնագոյն պատմութիւնը. եւ որովհետեւ իրմեքը չեղաւ միայն մտտեանագիր մը որ ժողովրդեան երգոյց այսպէս մտադր ըլլայ — Մաղխարտը միայն երգի մը փոքր նշխար մ'ունի աւանդած, — ինք իւր ազգին մէջ միակ զուցապատումն եւ միանգամայն բոլոր Արեւելից հնագոյնը, որովհետեւ քան զՖիթրուսի († 1020) գտնէ երկու դար յառաջ գրած է:

Մովսէս հայկական հին զղոյցները կրկին ձեռի մէջ գտած է, նախ իբրեւ պարզ աւանդութիւն սերելէ սերունդ անցած, եւ այս աւանդութիւնները ժողովրդէն է քննադրել եւ քննելով այն ծերերէն, որոնց այս զուցաց տեղեակ ըլլալը ծանօթ էր: Ինք խորհրդացին կ'ըսէ. «Զարմարեալ զամենայն կարգեցից ի գիրս յայտարի զաղբիւր մերոյ զաւագագոյն արս եւ քննանին եւ որ ինչ վասն նոցա զղոյցը եւ իրավութիւնը իւրպանիւր, ոչինչ նոյնամոտական եւ ոչինչ անպակաս ի սոմ յարմարելով, այլ որ ինչ է գրոց, իսկ բոտ նմանեաց ապս եւ որ ինչ ի բանից արեց իմաստնոց եւ յայտարի քաշխարհաց, յորց ամ արգարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս» (Գիրք Ա., ԳԼ. ԺԺ.) Ասէ յառաջ ալ բաւած էր. «Այսպիսի զղոյցք՝ ստու կամ թէ արդարեւ լեւելք՝ մեզ է ինչ փայտը. այլ վասն քիտելոյ զեղ զամենայն որ ինչ է լոյս եւ որ ինչ է գրոց՝ անցանկել ընդ բնութն ի գիրս յայտ:» (Գիրք Ա., ԳԼ. Զ.) Ուրիշ տեղ յայտնապէս կը յեւեալ ծերոց վկայութեանը վրայ՝ որոնց հարցուփոխը բաւած է. «Եւ առանձն զղոյց զընտելի ծերոյն» (Գիրք Ա., ԳԼ. Ժ) Նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով զիշխատակ զուցացս պայտիկ,» (Գիրք Բ., ԳԼ. ԶԴ.) Արտուազգայ Մատիոն մէջ բանասիրութեան զղոյցին համար պատահելի իրեն կ'վկայեն. «Զուրցեն, կ'ըսէ, զամանեւ եւ պառաւունք, եթէ արդեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւր» (Գիրք Բ., ԳԼ. ԱԱ.)

Խոստածքին ձեւը, կ'ըսէ Ֆէթթէր, որով ծերերն իրենց նախնիներէն աւանդուած

զբոյնները կը պատմեն, բնականապէս արձակ էր: Բայց ազգային զբոյններն ուրիշ ձեւի մէջ ալ — պատմական երգաց ձեւի մէջ — կը պահուէին: Այս զինչազինչութեանց ի մասնաւորի հետաժամ էր զրուցաւորն խորհնացի. հանգիստական կանառներու կ'ըմբար, ուր մասնապէս երգիչներ բարձրամբ ազգային երգերը կ'երգէին. «Ջայն երգելով ոմանց, կ'ըսէ Վահագնի երգին համար, լուսաբ իսկ ականջը մերովը» (Գիրք Ա., ԳԼ. ԼԱ.) Եւս ժողովրդեան կենդանի բերնէն լսածները Հայոց Պատմութիւն մը կազմելու գործածած է: Իւր գործոյն ամբողջ առաջին եւ երկրորդ գիրքը, կ'ըսէ ֆելթթեր, գրեթէ միայն այս երգերէն շինուած են, զորոնք արձակ առաջուածի գարծուցած եւ յաւելուածներով ընդլայնած է, բայց 12 հատ ալ բառ առ բառ յաւաք բերած է, որ են այս:

1. Թէ քո Եարայի որկորն է  
Մեր Հերկայ ամբարն չեն: (Գիրք Ա., ԳԼ. ԺԲ.)
2. Ուլունք Համիրամայ ի ծով: (Գիրք Ա., ԳԼ. Ը.)
3. Արտուազդայ ոչ գտեալ  
Քաթի որդւոյ Արտաշիսի  
Տեղի... ապարանից  
Ի հինանանիս Արտաշատու.  
Դս ոնց գնաց եւ չինաց  
Ի մէջ Մարաց զՄարակերտ: (Գիրք Ա., ԳԼ. Լ.)

4. Տենչայ Սարթինի տիկին  
Տենչան զարտախոր խաւարտ  
(Տենչայ) եւ զից խաւարի  
Ի բարձիցն Արգաւանայ: (Անդ. Գ.)
5. Երկեր երկին եւ երկիր,  
Երկեր եւ ծիրանի ծով.  
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկ.  
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,  
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,  
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.  
Դս հուր չկեր ունէր...  
(ապա թէ) բոց ունէր մօրուս եւ աշխուհն էին  
արեգակունք: (Գիրք Ա., ԳԼ. ԼԱ.)
6. Մանկան նիրհելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ  
Եւ հովանի թռչնոյ պատմունցն թալկացելոյ  
(Գիրք Բ., ԳԼ. Է.)
7. Հեծաւ արի արքայն (Արգաշէս) ի սեան  
գեղեցիկ,  
Եւ հանեալ զսկէօջ շիկափոկ պարանն,  
Եւ անցեալ սրպէս զարծիւ սրաթեւ ընդ գետն,  
Եւ ձգեալ զսկէօջ շիկափոկ պարանն,  
Ընկէց ի մէջ օրիորդին Աւանայ,  
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջ փափուկ օրիորդին,  
Արագ հասուցանելով ի բանին: (Գիրք Բ., ԳԼ. Ծ.)
8. Տեղ ոսկի տեղայր  
Ի փեռայութեան  
Արտաշիսի  
Տեղայր մարգարիտ

- Ի հարմութեան  
Սարթինիան: (Անդ. Գ.)
9. Մինչ զու գնացեր  
Եւ զերկիրս ամենայն  
Ընդ լեզ ատարս,  
Եւ աւերակացոյ  
Որպէս զհաւաւորս: (Գիրք Բ., ԳԼ. ԿԼ.)
10. Եթէ զու յորս հեծցին  
Յապատ ի վեր ի Մասիս,  
Ջրքէ կայցին քաղէ, տարցին  
Յապատ ի վեր ի Մասիս.  
Անդ կացցես  
Եւ զոյս մի տեղես: (Անդ. Գ.)
11. Վեշապազունք գողացան  
Ջաննուին Արտաւազ  
Եւ դե փորանայ եղին: (Անդ. Գ.)
12. Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկ  
Ի Տուհայ գաւառէն, զհասաղ գետով  
Եկեալ նստեալ զՇէրէզ բլրով,  
Ղարթիմէզ քաղաքաւ զհասաղ գետով,  
Կուէ կափէ զգուռն երուանդայ արքայի:  
(Գիրք Բ., ԳԼ. ԿԵ.)

Երգոց հատակաւորներն յառաջ բերած ենք ինչպէս ֆելթթեր նշանակած է, անոր բըած բաժանուններն ու կարեւոր համարած ուղղութիւններով: Այսպէս ժողովրդական երգոց մէջ շափական ձեւով ինչ փառքերով կ'ըսէ երրորդ հատակաւորն երրորդ տողին մէջ վանի մը պակաս բլայ. չորրորդ հատակաւորն երրորդ տողին սկիզբը՝ Մառ ուռուցչապետին հետեւելով՝ կ'ուզէ որ տէլայ բառը կրկնուի. հինգերորդ հատակաւորն երկու վերջին տողերուն համար կ'ըսէ թէ Մովսէս գանձող ձիւղ չէ աւանդած, որովհետեւ «Դս հուր էր ունէր» եւս ետքը կէս տող մը պակաս է, եւ «Այդ թէ» երկու բառերը Մովսէսին յաւելուած են: Մենք այսպէս չենք համարի, իմաստը ինչպէս մաս մը չի ցուցներ, եւ «Այդ թէ» բառերն իրենց տեղը շատ յարմար են, միայն ֆելթթեր մէկի ամփոփած տողը երկուքի պէտք էր բաժնել այսպէս.

Ապա թէ բոց ունէր մօրուս  
Եւ աշխուհն էին արեգակունք:

Թերեւս «Այդ թէ»-ն աեղ «Այդ եւ» աւելի պայծառ իմաստ կու տար: Կ'ուզէինք նաեւ որ ամբողջութեան համար չորրորդ հատակաւորն յառաջ ասոր միւս մասն ալ յառաջ բերուէր.

Հայ գործեաց Արգաւան  
Ի պատիւ Արտաշիսի  
Խաղաւանակ լեւալ նմին  
Ի տաճարին վիշապաց:

Ասոր Մառ ուռուցչապետն ալ մտադիր եղած է: Չենք գիտեր ինչ պատճառաւ ութ երրորդ հատակաւորն այնպէս անշնական բաժանում բըած է ֆելթթեր. կարծենք թէ աւելի ինչպիսիս է բաժնել.

Տեղ ոսկի տեղայր  
Ի փեռայութեան Արտաշիսի,  
Տեղայր մարգարիտ  
Ի հարմութեան Սարթինիան:

Հին երգաց ընդհանրապես եւ մանաւանդ Հայոց երգաց մէջ վանկերու ճիշդ թիւ կամ չափ միշտ չի պահանջուիր ինչպէս կը տեսնենք մեր շարականներուն մէջ ալ, զորոնք հին երգաց քրիստոնէայ սերունդները կրնանք անուանել. երգիչը երկնքը նկարագրելով կամ սղելով խօսքերը կը յարմարեն եւ ըստ շարժումներէն որոնք հետ կապակցեալ է բանաստեղծութիւնը: Նոյնպէս չենք հասկընար թէ ինչու ֆետիշները եօթներորդ հասարակութիւնը երբեք տողին «արծուի» ընտիր նախնեաց բառին տեղ չեն տեղադրելով ուր յետոյ «արծու» բառը դրուել, արդեօք արծուի սեռական կը համարի կամ եռանկանի: Նոյն հասարակութիւնը առաջին տողին մէջ «Արտաշէն» բառը Մովսիսէն մուծուած կը համարի, որովհետեւ չափականութիւնը կ'աւարտ, կ'ընտէր ֆետիշները երկրորդ հասարակութիւնը երկրորդ տողը «Աւարտ» բառը առաջին բանի հետ յարմարի ամբողջովին բառական մաս երբեք եւ ասկէջ կը հետեցնեն թէ հայ հին երգիչներն յաւանական դիցարանութեան դրական ծանօթութիւն ունենին: Մենք այսպէս չենք համարիր, այլ կ'ընենք թէ երգին մէջ անշուշտ ըսուած է թէ Ըսմիրամ՝ բար գարձաւ, բայց «առաջին բանի» զխորհրդէն մասը նմանութեամբ աւելցուցած է Պատմադիրը, սին որ ամէն տեղ ուր յարմարութիւն կը գտնէ իւր դիցարանական հմտութեան ցոյց կու տայ, այսպէս Երուանդ Բ.ին մըր համար կ'ընէ «ծնանի երկուս մանկուսն որպէս Պատիւայէ զՄինտաւորոս» (Գիրք Բ., գլ. 1Է): Տրդատ Բ. զրաւունքին Բակուր Սինեայ նահապետին հետ կուրէր՝ իր նմանցնէ Յուշակապարիցան կուսոյն ի վերայ Պրիւիտայ հրաւանեացն (Գիրք Բ., գլ. 1Կ): Արշակ Բ.ը կը նմանցնէ «Թեքսիտայ կազի եւ կորագլխոյ» (Գիրք Գ., գլ. ԺԺ.) եւսլին եւսլին:

Այս ստատուեղու հասարակութիւնները բերելէն ետեւ իրաւամբ կ'աւելցնեն ֆետիշներ թէ Պատմութեան մէջ շատ տեղեր կան, որոնց արձակ աւացուածոյն մէջէն բերանացի աւանդութեան չափական ձեւն յայտ յանդիման կ'երեւայ. այսպիսի տեղերը Մովսիս երգերը քիչ փոխելով զանոնք դրեմք բառ առ բառ յառաջ բերած է, այսպէս են Երուանդեան Ֆեդրանին (Գիրք Ա., գլ. 1Կ) Անդեղեայ Տրդան (Գիրք Բ., գլ. Ը) Միշտայ Բագրատունայ (Գիրք Բ., գլ. ԺԲ.) եւն ստորագրութիւնները: — Որովհետեւ գերմանացի դիւնախանն ընդհանրապէս հին Հայոց ազգային երգերուն վրայ իւր քննութիւնը կ'ընէ եւ ոչ միայն Մովսիսի խորեանցւոյն պատմութեան ըզմանգականներուն վրայ, ամբողջութեան համար կարծենք թէ պէտք էր իւր քննութեան մէջ աւելնէ նաեւ ուրիշ զեղեաններուն մէջ գտնուած հասարակութիւնները. ինչպէս են Գր. Մագիստրոսին աւանդած զեղեցիկ կտորը:

Ո՞ւստիք ինձ դժուին ծխանի  
եւ զառաւառն նաւաարդի,  
Զվազեն եղանց,  
եւ զվարդեն եղեկուաց:

Մեք փող հարուար  
եւ թմբիկ հարանեար՝  
Նոյնպէս Արտաշէնեղայ գրքին մէջէն  
Իբրեւ զեղէն Տրդատ  
Որ սիգալովն աւերեաց  
ԶԹուօրս գետոց  
Եւ ցամաքեցոյց  
Եւ սիգալ իւրում  
Զսորձանս ծովու:

(Էրանուիթի)

4. Ն. Ա.

## ԻՆԱՍՍՍԱԿԱՆ

### ՈՒՇՆԵՐ ԱՐԶԻԳՔՈՒՆ ՊԱՊԻՐՈՍՆԵՐԸ

Մատիւր Ռայներ Արքիդքոսին պապիրոսներու ժողովածոյն՝ որ իւր տեսակին մէջ միակ է, եւ նմանը չի գտնուիր հողագիտիս որ եւ է կողմը, այժմ ի տես հասարակութեան գրուած է ի վիճմաւ Ասորիական Մուսէնի մէջ, ուր ճարտարապետական շէքի սենեակներ շինուցան այս նպատակաւ: Ժողովածոյրը 100.000 կտորէ աւելի է. բայց հոս ապակեփակ դարաններու եւ պատերէն կախուած շրջանակներու մէջ փոքր մաս մը միայն կրնար գտնուուիլ, այս ինքն 1400 կտոր, բնականաբար ամէնէն նշանաւորները, որոնցմէ գիտնական հետազոտութիւնը կրնայ հաւաքածոյիս անգին յարմար տեղերը չափել: Մասնաւոր «Առաջնորդ» գիրք մը յօրինուած է, որ ամէն բաղձացուած մեկնութիւն ու տեղեկութիւն կու տայ այցելուաց՝ որոնց մեծ մասին համար եօթն կնքով կնքուած գաղտնիք մըն է Եգիպտացոց մահնական եւ ժողովրդական նշանագրաց եւ դարձեալ խրատներէն, յունարէն, արաբերէն եւ պարսկերէն գրուածը ընթերցումը: Նախ այս Առաջնորդը կամ ցուցակն իւր տեսակին մէջ այնպէս միակ է՝ ինչպէս հաւաքածոյն. իրիտ գիտնական բայց եւ ժողովրդեան հասկանալի ոճով գրուածք մըն է, որ ամփոփ ու համառօտ փեղեկութիւններով կը ծանօթացնէ ի տես գրուած առարկաներին եւ անոնց նշանակութիւնն՝ իբր նորագոյն աղբիւր պատմութեան այն աշխարհին եւ ժամանակին որոնց կը վերաբերին: Իւրաքանչիւր գլուխ յառաջարան մ'ունի որ կը ցուցնէ ժամանակին եւ քաղաքակրթութեան այլեւայլ դարագլուխները, եւ յարգարացի ուրախութիւն քննաց որ տարիներէն ի վեր անխնայ եւ անձանձիր այս գրերն

«Պրիւիտայ երկուս տղերուս նախարար Միշտան ըլլալուն երախտաւոր կենալ չենք կրնար», կ'ընէ իրաւամբ Հ. Գաթիքոսեան: (Պատմ. Մատենագր. Հայոց եր. 40)